

Aristoteles Mantığını Aşma ve Yeniden İnşa Etme Gerilimi: 17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı-Türk Mantık Tarihinine Genel Bir Bakış

Tension of Exceeding and Reconstructing the Aristotelian Logic: An Overview of 17th and 18th Century Ottoman-Turkish History of Logic

HARUN KUŞLU

İstanbul Medeniyet University

Received: 20.07.2020 | Accepted: 30.09.2020

Abstract: Until recently, the studies on the Ottoman intellectual history showed a tendency to describe the seventeenth century and later periods as the “age of collapse and decline” while describing the fifteenth and sixteenth centuries as “productive periods”. It can be easily understood that this narrative is influenced by political historiography rather than intellectual historiography. Nowadays, this attitude has changed and the way of producing and processing knowledge of Ottoman scholars in these centuries has begun to be handled more rationally. This article not only examines the views of Ottoman-Turkish logicians on various subjects in the seventeenth and eighteenth centuries but also provides a general evaluation of the history of logic in these ages. It is observed that the mainstream logic studies exceeded the borders of Avicennian-Aristotelianism and developed a renewal attitude in itself. On the other hand, it is understood that some works have also brought a proposal to back to Aristotle as the idea of renewal, even if it could not establish a settled tradition. This article aims to present an imprecise proposal that the period can be read through these two qualities.

Keywords: 17th century Ottoman thought, Ottoman history of logic, idea of renovation, Aristotelianism, non-Aristotelian inferences.

Giriş

Çağdaş akademik araştırmaların İslâm düşünce tarihinin on yedi ve on sekizinci yüzyıllarındaki ilmî faaliyetleri görme, gösterme ve onlara belli bir özellik atfetme konusunda yakın zamanlara kadar olumsuz bir tutum içinde olduğunu, şimdilerde ise bunun daha ılımlı bir hal aldığını görüyoruz. Söz konusu menfi tavır, bu dönemdeki faaliyetler için kullanılan “gerileme” ve “çöküş” anlatısıyla sahanın çalışanları üzerinde baskın bir hakimiyet kurmuştur. Genel olarak İslâm coğrafyasının, hususan Osmanlı Devleti’nin güç kaybına bağlı olarak, bu coğrafyada süregiden akli ilimlerin gelişimi, siyasî tarih hakkındaki “çöküş” anlatısına uyarlanmış, hatta buna mahkûm edilerek “verimsiz” olarak nitelenmiştir. Ulemanın kaleme aldığı metinler tahlil edilmeden, sırf şerh ve haşiye tarzında yazıldıkları için çoğu zaman okunmaya değer bulunmadan, oldukça genellemeci bir tavırla “içeriği zayıf eserler” olarak görülmüştür. Bu genellemeci bakış açısı bir yandan siyasî tarih yazıcılığındaki araçlarla, öte yandan, Osmanlı söz konusu olduğunda “çeşitli dinî tavırların akli ilimleri zayıflattığı” kanaatine götüren oldukça yanıltıcı bir yöntemle desteklenmiştir (El-Rouayheb, 2015: 14). Belli tarzdaki felsefe yapma biçimine yönelik eleştiriler, genel olarak nazari düşüncenin eleştirisi olarak okunmuş, söz konusu eleştirilerin yeni bir felsefe üretimine ve nihayetinde sadece klasik dönemdeki “meşşâî filozof” kimliğine sığmayan ve çok disiplinliliği esas alan bir bakış açısıyla düşünce üreten yeni bir alim tipolojisine götürebileceği hesaba katılmamıştır.

Bahsi geçen menfi tutumdan mantık tarihi de payını almıştır. Mantıkçı filozofların klasikleşmiş metinlere dair yazmış oldukları şerh, haşiye hatta yeni haşiyeler sırf bu yapılarından ötürü “önemli tartışmalar üretmeyen ve mantık konularına ciddi katkılar sunmayan eserler” şeklinde değerlendirilmiştir. Oysa bugün biz sadece şerh ve haşiyelerin değil, derkenar notlarının bile düşünce tarihine ışık tutma konusunda ne denli güçlü veriler sağlayacağını görebiliyoruz (Örnek olarak bkz., Di Vincenzo: 2018). Bu tarz metinlerin hem tarihsel hem problematik katkılarına kolayca örnek bulunabilir. Alanın tarihine yönelik katkıları dikkate alındığında bizzat şerh ve hâşiye geleneğinin sağladığı imkanlar önemlidir. Zira on üçüncü yüzyılda yazılmış Ebherî’nin (ö. 1264) *İsâgûci*’si ve Kâtibî’nin (ö. 1277) *eş-Şemsiyye*’si gibi temel düzeydeki eserlerin şerh ve hâşiyelerine baktığımız-

da bu metinler bize mantık konularının dört beş asırlık gelişimini sunmaktadır. Bu sayede biz alandaki hangi tartışmaların giderek önemli hale geldiği ya da geri plana itildiğini gösteren, tarihi işlevi oldukça güçlü malzemeler bulabiliriz. Metnin bu durumunun okuyucuya “esas metin yazarı (*musannif*)”, bu metni “ilk yorumlayan (*şârih*)”, “yorum üzerine yeni yorumlar yazan müellifler (*mubaşşî*)” olmak üzere çoklu bir yazar merâtibi sunduğunu dikkate almamız gerekmektedir. Zira metnin sonraki yorumcularının, açıklamayı tercih ettikleri problem ve çözümlerinde zaman zaman kendinden önceki muhaşşiyi aşarak şârihe, hatta musannife müracaat ettikleri vakidir (Kuşlu, 2017: 480). Bu durum modern araştırmacıya klasik bir kitabın üç-dört kademede işlenmiş halini yansıtmaktadır. Böylece okuyucu bu tip eserler sayesinde sadece hâşiyenin yazıldığı dönemin ilmî tartışmalarına değil, aynı zamanda düşünce tarihindeki seyri gösteren anlatılara da ulaşma şansına sahip olmaktadır.

Yine bu dönem için herhangi bir disiplinde ele alınan bir konunun yalnızca o alanın metinleri içinde izini sürmek yanıltıcı olacaktır. Zira çağın ilmî vasatı, dinî ve felsefî ilimler arasındaki sınırların esnemesinin de ötesine geçerek, disiplinlerin konu ve meselelerinin birbiri içinde ele alınmasına imkân tanıyacak bir hal almıştır. Bu nedenle mantık tarihinin yalnızca müstakil mantık eserlerinden hareketle değerlendirilmesi yeterli bir veri sağlamayabilir. Yapılması gereken, herhangi bir konunun mantık metinlerinde nasıl işlendiğini araştırmanın yanısıra konunun meşşai metafizik, kelâmî metafizik ve dilbilim çalışmalarındaki gelişimini de araştırmaktır. Bütün bunlara, mantığın çekirdek meseleleri hakkında kaleme alınmış küçük hacimli, ancak güçlü teorik yaklaşımlar barındıran müstakil risaleleri de katmamız gerekir. Dolayısıyla karşımızda a) müstakil mantık metinleri; b) diğer disiplinlerde kaleme alınmış eserlerin mantıkla ilgili kısımları ve c) risaleler olmak üzere farklı biçimlerde yazılmış eserler bulunmaktadır. Bu üç türden esere aynı yazardan örnek bulmak dahi mümkündür: İsmail Gelenbevî'nin (ö. 1791) *el-Burbân*'ı birincisine, *Tebzîb* ya da *Celâl Haşiyeleri* ikincisine, “zihnî varlık”, “nefsü'l-emr” vb. risaleler de üçüncüsüne karşılık gelen metinlerdir (Gelenbevî, 1310; 1286; 1262; 1288).

Önemli Müellifler ve Konular

Bu dönemde mantıkla ilgili dikkate alacağımız pekçok isim bulun-

makla birlikte Sadreddinzâde Mehmed Emin Şîrvânî (ö. 1627), Kara Halil Tirevî (ö. 1711), Yanyalı Esad Efendi (ö. 1731), Veliyyüddin Carullah Efendi (ö. 1738), Ebû Saîd Hâdimî (ö. 1750) ve nihayet onsekizinci asrın sonlarına doğru eserleriyle klasik ilimlerde yeni bir yükselişe vesile olan İsmail Gelenbevî (ö. 1791) öne çıkmaktadır. Gündemde olan bazı mantık konuları ise şunlardır: Belagatın da etkisiyle lafızların farklı tarzlarda taksimi, kavramlar arası ilişkilerin (*niseb-i erbaa*) kavramların medlûlleri yanında sırf mefhumları bakımından da araştırılması, yükleme biçimleri (haml nazariyesi), medlûlü tikel olan bazı kavramların mefhumlaştırılarak tümeller gibi ele alınması, farazî kavramlar, zihnî varlık ve nefsül-emr konularında yeni yaklaşımlar, doğruluk teorisi, Aristotelesçi olmayan çıkarım biçimleri ve bir bilim felsefesi tartışması olan cihetül-vahde araştırmaları.

Sadreddinzâde Şîrvânî'nin doğrudan mantıkla alakalı olarak Teftezânî'nin (ö. 1390) *Tebzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* adlı eserine (*Hâşîye alâ Hâşiyeti'l-Halbâli alâ Tebzîb*), Ebherî'nin *Îsâgûcî'sine* (*Hâşîye alâ Şerbi Îsâgûcî li-Hüsâmiddîn*) ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 1413) *eş-Şemsiyye* haşiyesine (*Tâ'lika alâ Hâşiyeti's-Seyyid ale's-Şemsiyye*) haşiyeler yazdığı bilinmektedir (Altıntaş, 2010: 208; El-Rouayheb, 2019: 205-207). Yanı sıra o, Molla Fenârî'nin (ö. 1431) *Îsâgûcî* şerhinde dile getirdiği, mantığın konusu hakkındaki bir iki satırdan yola çıkarak ilimlerin konularını birleştiren yönlerle ilgili müstakil uzun bir eser yazmıştır. *Şerh alâ cihetül-vahde li'l-Fenârî* isimli bu eserinde Sadreddinzâde, mantık tartışmalarından bilim felsefesine uzanan yeni bir nazarî saha oluşturmuştur. Araştırmaya konu olan birden çok şeyin, birlik yönlerinin tespit edilmesiyle aynı ilmin konusu haline getirilmesini tartışan cihetül-vahde meselesini, söz konusu terminolojiyle, ilmî bir tartışma alanı olarak Molla Fenârî'nin (ö. 1431) eserinde görebiliyoruz, ancak *Cihetül-vahde* adıyla bilinen ilk eseri Mehmet Emin Şîrvânî kaleme almıştır (bkz. Şîrvânî, 1277). Üzerinden çok geçmeden Kara Halil Tirevî bu esere oldukça geniş hacimli bir haşîye yazmış, böylece cihetül vahde tartışması bu dönemde ilgi gören konulardan birisi haline gelmiştir (Kara Halil, 1288).

Kara Halil (ö. 1711) ulema arasında yaygınlık kazanmış başka metinler hakkında da haşiyeler yazmıştır. Bu metinlerin bir kısmı önceki asırlarda şarihler yahut ilk muhaşşiler sayesinde önemli tartışmaların kaynağı haline getirilmiş eserlerdir. Bu nedenle on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda yazıl-

muş “yeni haşiye” niteliğindeki eserlere baktığımızda onları besleyen belirli şarihler ve muhaşşiler tabakasını görmemiz gerekir. Kara Halil, *Fenârî*'ye yazılmış *Kavl-i Ahmed* haşiyesi, *Tebzîbu'l-mantık ve'l-kelâm*'ın Devvânî (ö. 1502) şerhi, *Hidâyetü'l-bikme*'nin Lârî (ö. 1572) haşiyesi ve Mehmed Emin Şîrvânî'nin *Cibetu'l-vabde* risalesine haşiye yazmıştır. Bu eserler içerisinden özellikle yukarıda bahsi geçen *Cibetu'l-vabde* metni ve *Kavl-i Ahmed* haşiyesi Osmanlı ulemasınca tetkik edilmek üzere takip eden asırlarda da çoğaltılmıştır. *Kavl-i Ahmed* haşiyesi, doğruluk, önerme eklemleri, şartlı önermeler ve Aristotelesçi olmayan çıkarımlar gibi konulara odaklanmaktadır. Söz konusu eser, Ebherî'nin *Îsâgûcî*'si üzerine on beşinci yüzyılda yazılmış *Fenârî* şerhinin on altıncı yüzyıldaki *Kavl-i Ahmed* haşiyesi üzerine yeni bir haşiyedir. Dolayısıyla Kara Halil hem *Cibetu'l vabde* risalesine hem de *Fenârî* metninin tamamına ayrı ayrı geniş hacimli birer haşiye yazmak suretiyle dönemdeki mantık tartışmalarında oldukça etkin bir rol oynamıştır (Kuşlu, 2017: 480). Onun bu tarz eserleri, metin, şerh ve haşiyeleriyle birlikte alanın birkaç asırlık gelişimini okuyucunun dikkatine sunmaktadır.

Kara Halil önerme, hüküm ve doğruluk teorisi gibi konulara odaklanır. Doğruluk teorisiyle ilgili olarak İslâm düşünce geleneğinde ortaya çıkmış ve Aristotelesçi mantığın iki değerli yapısını zorlayacak yaklaşımları değerlendirir. Bu bağlamda klasik uygunluk (*mutâbakat/correspondence*) teorisini İslâm düşünce geleneğinin kendisine sağladığı imkanlarla üç biçimde değerlendiren Kara Halil, doğruluğu, “hükümün ya olguya (*vâkî*) ya itikada ya da ikisine birlikte uygunluğu” olarak üç açıdan tanımlayabilmektedir. Bu görüşler, sırasıyla, ulemanın geneline, Nazzâm'a (ö. 845) ve Câhız'a (ö. 868) aittir. Özellikle Câhız'ın görüşünün Aristoteles mantığının iki değerli yapısının dışında kalacağı açıktır. Zira Kara Halil'in deyiimiyle İslâm'a inanmayan birinin dile getirdiği “İslâm hak dindir” önermesi, Câhız'ın teorisine göre hem itikada hem de olguya aynı zamanda uygun olmadığından “doğru” ya da “yanlış” değerlerinden birini alamaz. Yani bu önerme doğru ve yanlış değerlerinin dışındadır. Ancak bu önerme doğruluğun vaki'ye uygunluk olduğunu savunan ulemanın geneline göre doğrudur. (Kara Halil, 1307: 157).

Nihayet Kara Halil eşitlik kıyası, ters döndürmeyle sonuç veren kıyaslar gibi çeşitli akıl yürütme biçimlerini gündeme getirmek suretiyle

“Aristotelesçi olmayan çıkarımlar” konusunda oldukça bariz bir farkındalık düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum İslâm mantık geleneğinin kendi içinde bir yenilenme ve arayışa işaret etmektedir. Kara Halil’in, hakkında haşiye yazdığı *Fenâri Şerhi*’nde zaten eşitlik kıyası (*kı-yâsü'l-müsâvât*), ters döndürme işlemiyle sonuç veren kıyaslar, eksik tümevarım ve analogik çıkarımın Aristotelesçi anlamda kıyas (*sylogism*) olmadığına dikkat çekilmektedir. Zira kıyas “sözlerden oluşan ve onların bizatihi kabulünden yeni bir sözün gerekli olduğu sözdür”. Tanımda geçen “sonucun bizatihi gerekli olması” şartından dolayı eşitlik (*el-müsâvât*), ayrıklık (*el-mubâyenet*), yarı olmak (*en-nısfıyye*) ya da dörtte biri olmak (*er-rub'ıyye*) gibi bağıntı (*relation*) bildiren çıkarımlar Aristotelesçi kıyas (*sylogism*) tanımının dışında kalmışlardır (Bu konuda bkz., El-Roayheb, 2010). Nitekim bağıntısal kıyaslarda netice mevcut önermelerden bizatihi gerekli olarak ortaya çıkmamakta, kıyasın içinde yer almayan başka (*ecnebiyye*) bir önermeden yahut dönüştürülmüş önermeden (*mukaddimetin garîbetin*) elde edilmektedir. Örnek olarak “dört sekizin yarısıdır; iki dördün yarısıdır; o halde iki sekizin yarısının yarısıdır” gibi bir çıkarım yaptığımızda esasen sonuç öncüllerde yer almayan yabancı bir önermeden çıkmaktadır, çünkü görüldüğü gibi kıyasın öncüllerinden herhangi birisinde “yarısının yarısı” ifadesi bulunmamaktadır. Dolayısıyla kıyasın öncüllerinin formuyla sonucunun formu arasındaki bu türden farklar *mukaddime-i ecnebiyye* yahut *garîbeden* kaynaklanmaktadır (Kara Halil, 1306: 207; Kuşlu, 2017: 488). İşte bu durum söz konusu çıkarımı Aristotelesçi anlamda “kıyas” formunun dışında bırakmaktadır. Bu türden Aristotelesçi olmayan çıkarım biçimleri aynı asrın ikinci yarısında İsmail Gelenbevi tarafından hususi bir terminoloji içinde daha muhkem bir yaklaşımla ele alınacaktır.

Bu dönemin önemli başka bir mantıkçı bilgini Veliyyüddin Cârullah Efendi'dir. İyi bir koleksiyoner olan Cârullah Efendi'nin, kütüphanesindeki eserler üzerine düştüğü derkenar notları onun geleneğe bakışını görme noktasında oldukça faydalıdır. Zira derkenar notları sayesinde Cârullah Efendi'nin kendisinden önceki mantık yazarları hakkındaki değerlendirmelerine ulaşmak önemlidir. Onun eserlerinden bazıları şunlardır: *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Kavîl-i Ahmed 'alê'l-Fevâ'idî'l-Fenâriyye*, *Hâşiye alâ Şerhi Cibeti'l-Vahde* ve *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Muhyiddîn 'alâ Şerhi Hüsâmiddîn el-Kâtî*

'*alâ İşâgûcî* (Cârullah, 1362, 1365, 1366). Bu sonuncusu, Hüsâmeddin Hasan el-Kâtî'nin *İşâgûcî* (Ebherî) şerhine Muhyiddin et-Tâlišî'nin (ö. 1480) yaptığı hâşiye hakkında bir talikattir. Ayrıca o, adabla ilgili bir dizi önemli metin kaleme almıştır (bkz., Özcan, 2013: 38; Onuş, 2015: 31-36.). Cârullah Efendi özellikle tartışma usûl ve adabı meselesine odaklanmış bir mantıkçıdır. Koleksiyonundaki eserlere yazdığı bazı derkenar notlarından hangi metinleri ne kadar önemsedğine dair malumat bulmak mümkündür. Örnek olarak Hisam el-Kâtî'nin şerhi üzerine farklı hacimlerde olmak üzere birden çok hâşiye yazdığını derkenar notlarında dile getirir (Cârullah, 1355: vr., 3a). Yazar bu derkenar notlarında yer yer bir tartışmanın hangi gerekçeyle yükseldiğine dair tespitlerde bulunurken kimi zaman da bir nüshanın çeşitli versiyonları arasında tercihte bulunarak metnin inşasına katkı yapmaktadır. Hatta Fahreddin er-Râzî (ö. 1210) gibi önceki yüzyıllarda eser vermiş önemli mantıkçıların metinlerinin kronolojisine dair malumat sağlamaktadır (Cârullah, 1449, vr., 1a). Cârullah Efendi ve Yanyalı Esad Efendi gibi, muhitlerinde klasik metinlerin yeniden istinsah edildiği alimler derkenar notlarıyla “kadim geleneğin bu dönemde nasıl algılandığı?” sorusuna cevap olabilecek katkılar sunmaktadır. Bu derkenar notları hem mantık tarihinin içeriğine hem de mantık tarihi yazıcılığına rehberlik etmektedir.

Yanyalı Esad Efendi (ö. 1731) bu dönemde oldukça farklı bir âlim profili olarak karşımıza çıkar. Galata kadılığı ve Eyüp müderrisliği yanında yeni kurulan matbaada musahhihlik görevini ifa etmiş bir isimdir. Arapça ve Farsça'nın yanında Yunanca ve Latince bilen, bu dillerde yazılmış bazı metinleri tercüme eden bir âlim olması kendisini sıradışı bir isim kılmaktadır. Zira Yanyalı, bu diller sayesinde, döneminde başlatılmış olan tercüme etkinliği içinde ulemanın aşına olmadığı yeni metinleri Osmanlı ilim hayatına kazandırmıştır. Mantıkla ilgili olarak, Yanyalı, Latin şârih Ioannes Cottinius'un (ö. 1658) Aristoteles külliyatından belli bölümleri içeren ve eş-*Şerbu'l-Enver* olarak isim verdiği kitabı yer yer yorumlayarak serbest bir üslupla Arapçaya tercüme etmiştir. Ona göre bu dönemde Osmanlı ulemasının felsefi meşgalesi “kesinlikten uzak zan ve kuşkudan ibaret” öğretiler barındırmaktadır. Hatta bu durum Aristoteles'in Bağdat mütercimleri için bile geçerlidir, ancak İslâm felefi geleneğinde İbn Rüşd (ö. 1198) bunun istisnasıdır (Yanyevî, 2568; El-Rouayheb, 2019: 216-220).

Tercümetü's-Şerhi'l-Enver ismiyle istinsah edilen bu eserin giriş bölümleri yerleşik İslâm mantık metinlerde görülmeyen tanımları ve tasnifleri içerir. Ayrıca Thomas Aquinas (ö. 1274) ve Albertus Magnus (ö. 1280) gibi Latin filozofların görüşlerini bir Arapça mantık metninde görmek ilgi çekicidir (Yanyevî, 2569: vr., 11b). Bahsi geçen isimler ve tanımlar, dönemin uleması için oldukça yeni, hatta yabancı olabilir. Ancak müellif, Yunan, Latin ve İslâm gelenekleri arasında belli benzerlik arayışları içinde olduğunu gösteren yorumları metne dahil etmiştir. Bu tercümenin Osmanlı mantıkçıları arasında bir etki bırakıp bırakmadığı sorusu bir yana Latin mantık geleneğindeki tartışmaları İslâm dünyasına taşımış olması kıymetlidir. Ana akım felsefi yaklaşımları köhnemiş bulan Yanyalı öyle görünmektedir ki “Aristotelesçiliğe” dönüşü bir çare ya da yenilik olarak görmüştür. Oysa bu dönemde Kara Halil ve İsmail Gelenbevî gibi isimler Aristoteles mantığına sığmayan yeni çıkarım biçimlerini gösteren yeni terimleri tedavüle koyma kaygısı içinde eser vermekteydiler. Bu nedenle dönemin mantık çalışmalarını, mevcut akımlarla Yanyalı arasındaki durumu izah edecek biçimde “Aristoteles’i aşma ve yeniden inşa etme gerilimi” olarak nitelemek ufuk açıcı olabilir.

Tanzimat öncesi dönemde klasik birikime son kez ivme kazandıran iki isim Ebû Saîd Hâdimî (ö. 1762) ve İsmail Gelenbevî’dir. Hâdimî *Arâisü'l-enzârîl-ebkâr* adlı eserinde dönemindeki mantıkçıların nadiren ilgilendikleri konulara yönelmiş gözükmektedir. Bu yüzden söz konusu eserin tertip ve içeriği bakımından nispeten farklı olduğu belirtilir. Bu eser kendi dönemindeki diğer mantık kitaplarından farklı olarak şu konuları öne çıkarmaktadır: Terimlerin lügavî tanımları, delilin cedel, hatâbe ve safsata gibi burhânî olmayan unsurları, orta terim tartışmaları, kıyasların birbirine indirgenmesi, içerik ve sûretten kaynaklanan mantık yanlışları. Bu konulara bazen müstakil bölümler bazen de bölüm içinde kısımların ayrılmış olması yazarın bu hususları önemseydiğine işaret eder. Bu dikkat çekici hususiyetine rağmen Hâdimî’nin eseri, Gelenbevî’nin *Burbân* adlı eserinin gölgesinde kalmış gözükmektedir. Zira *Burbân-ı Gelenbevî* kısa bir süre içinde yerleşik bir metin haline geldiği gibi, 19. asır ve 20. asrın başlarında çok kez baskısı yapılmış ve müellifin kendisi de dahil olmak üzere yaklaşık on yazarın şerhine konu olmuş bir kitaptır (El-Rouayheb, 2019: 225-226).

Matematik bilimlerde kendisine haklı bir şöhret kazandıracak eserle-

rin yanında, felsefe ve bilimin birçok alanında ürün vermiş bir isim olan İsmail Gelenbevi'yi, "gelenekçi bir filozof ancak yenilikçi bir bilim adamı" olarak vasıflama eğilimindeyim. Zira o, bir yandan geleneksel felsefe, mantık ve metafizik kitaplarına güçlü şerhler kaleme alırken, öte yandan yeni bir ilim sahası olarak ortaya çıkan logaritma hakkında Osmanlı coğrafyasındaki en erken dönemli risalelerden birisini yazmıştır (Fazlıoğlu, 2018). Mantık ve âdâbla ilgili şerhlerine baktığımızda karşımıza oldukça hacimli iki eser çıkmaktadır: *Hâşiye alâ Tebzîbî'l-mantık* ve *Ta'likât 'alâ Hâşiyeti Mîr 'alâ Şerhi'l-Âdâb*. Birincisi Teftazânî'nin *Tebzîbü'l-mantık ve'l-Kelamî*'na Devvânî şerhinin Mir Zâhid (ö. 1689) hâşiyesi hakkında yeni bir hâşiye, ikincisi ise İcî'nin (ö. 1355) münazara âdâbıyla ilgili eserine Muhammed et-Tebrîzî el-Hanefî (ö. 1494) tarafından yapılan şerhe Mir Zâhid hâşiyesi'nin yeni bir hâşiyedir (Gölcük-Yurdağur, 1996: 554). Her iki alanla ilgili olarak, Gelenbevi'nin şerh olmayan telifatı da bulunmaktadır ve bunlar son dönem Osmanlı uleması arasında etkili olmuşlardır. Mantıkla ilgili olarak *Burbân-ı Gelenbevi* bu dönemde geleneksel mantık konularını müdevven hale getiren en güçlü eserdir. Abdünnâfi İffet Efendi (ö. 1890) bu eseri ve âdâbla ilgili olanı sırasıyla *Fenn-i Mantık (Terceme-i Burbân-ı Gelenbevi)* ve *Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevi* isimleriyle tercüme etmiştir. Ayrıca Gelenbevi, kipli mantık ve metafizik ilişkisine dair, *İmkân Risâlesi* olarak bilinen *Miftâhu bâbî'l-müveccebât ile Resâilü'l-ımtihân* mecmuası içinde yer alan irili ufaklı pekçok mantık metninin de yazarıdır. Kısa olmasına rağmen yazarın görüşlerini yansıtmaya bakımından önemli bulduğumuz *Şerb-i İsbâgüci* metnini de anmadan geçmemeliyiz.

Gelenbevi kavramlar mantığında, terimlerin tasnifiyle ilgili dikkat çekici bir yaklaşım benimsemiş, kavramlar arası ilişkileri çeşitlendirmiş, kavramın mefhumu ve medlûlü ayırımını kullanarak delâlet ilişkilerini çalışmış, medlûlü tikel olan lafzı mefhumlaştırarak mantığa konu etmiş (bu'luk/hâziyyet) ya da bu konuyu önemli hale getirmiş ve belki en önemlisi "Aristotelesçi olmayan çıkarım biçimlerini" kendine özgü terminolojiyle ifade edecek biçimde ele almıştır. Böylece belli akıl yürütmeleri - Aristotelesçi olmasa da- delil ve istidlal olarak vaz eden bir telif tarzı ortaya koymuştur. Nitekim bu husustaki birikimden sonra bir mantık kitabının çıkarımlarla ilgili kısmının sırf Aristotelesçi kıyas (*sylogism*) sınırları içinde kalarak ele alınması uygun olmazdı.

Gelenbevî bunu yapabilmek adına daha baştan “kıyas” yerine “delil”i koymuş ve öncül (*mukaddime*) teriminin içeriğini kendi terminolojisine uygun biçimde kullanmıştır. *Burbân*'daki ifadeleriyle “ister suğrâ ve kübrâ gibi delilin bir cüz'ü olsun, ister mukaddime-i garibe yahut ecnebiyye gibi... delilin haricinde olsun, delilin sıhhatinin, kendisinin sıdkına tevakkuf ettiği her kazıyyeye mukaddime denir.” (Gelenbevî, 1310: 30). Oysa Aristoteles mantığında, yüklemli kıyaslarda (*sylogism*) delilin bir cüzü olmayan mukaddime-i garibe ve ecnebiyye gibi sözlerin “mukaddime” olarak alınması mümkün değildi. Bu yüzden Gelenbevî delili dört kısımda ele alır: a) Neticeyi bizzat gerektiren delil, yani kıyas, b) delilin haricindeki *mukaddime-i ecnebiyyenin* doğruluğuna dayanarak sonuç veren akıl yürütme, yani kıyas-ı müsâvât; c) delilde alınan öncüllerin unsurlarına uygun olmayan, delilin haricinde bir mukaddime olan, *mukaddime-i garibe* vasıtasıyla netice veren delil ve d) eksik tümevarım (*istikrâ-ı nâkıs*). Fukahanın kıyas dediği temsili de buraya dahil eder. Gelenbevî'nin ifadesiyle “kıyas neticeyi bizzat gerektiren (*istilzâm*) delildir ve bizzat gerektirme ile kastedilen, neticenin mukaddime-i ecnebiyye yahut garibe vasıtasıyla olmamasıdır”. O halde bu akıl yürütmelerin Aristotelesçi anlamda kıyas olması söz konusu değildir. Bu sayılanlar Gelenbevî'nin geleneksel mantığa yönelik katkılarıdır ve Fenarî'den beri giderek güçlenen “Aristotelesçi olmayan çıkarım biçimlerini konu etme” eğiliminin de muhtemelen nihai halidir.

Sonuç

On yedi ve on sekizinci asırlardaki Osmanlı düşüncesinin olumsuz nitelere konu edilmesi yönündeki tavrı aşmanın ertesinde şimdi alanla ilgili iki önemli husus karşımızda durmaktadır: Hala çalışılmayı bekleyen oldukça yüksek sayıdaki metinlerin işlenmesi ve ortaya çıkan malzemeye atfedilecek nitelik. Daha açık biçimde dile getirmemiz gerekirse Osmanlı filozoflarının mantıkla ilgili yaklaşım ve öğretilerini bulup çıkartmak ve çalışmak bir iş, ortaya çıkan malzemenin teorik içeriğini akademik bir karakter içinde anlamlandırmak başka bir iş olarak durmaktadır. Önceleri içeriği zayıf görülen şerh ve haşiyelerin bugün önemine atıf yapılmaktadır. Bize göre bizzat şerh ve haşiyeler -ana metinlerdeki değişimleri gösterdikleri için- sadece dönemini yansıtan eserler değil, aynı zamanda düşünce tarihi metinleri olarak iş görmektedir. Şimdi bu literature talikat, hatta derkenar notlarını da dahil edebiliriz. Bu türden eserlerin herhangi bir

disiplinin tarihi gelişimini gösterme ve içinden süzülüp geldikleri geleneği anlamlandırma yönünde katkıları olacaktır. Ayrıca bu çalışmaya konu olan dönem için dikkate alınması gereken eserler müstakil mantık metinleri, başka alanlarda yazılmış metinlerin mantık kısımları ve yine mantığın kısmi konularına dair risaleler olmak üzere çeşitlilik arz etmektedir.

Bu yazıya konu olan Osmanlı-Türk mantıkçıların eserlerini dikkate alarak görebildiğimiz en belirgin yaklaşım, söz konusu dönemdeki ana akım mantık öğretilerinin, Fahreddin Râzî ve takipçileri eliyle işlenegelen İbn Sinâcî Aristotelesçiliği aşmaya yönelik içeriğidir. Öyle anlaşılmaktadır ki bu çerçevede gelişen çıkarım biçimleri ulemanın problemini çözmekte yeterli olmamış, böylece mantıkçı filozoflar Aristotelesçi olmayan istidlal çeşitlerini geliştirmeye odaklanmıştır. Bu arayışın köklerini İslam mantık tarihinin önceki dönemlerine kadar götürmek mümkündür, ancak on yedi ve on sekizinci asırlarda bu çaba konunun kendine özgü terimlerle ele alınabileceği biçimde gelişmiştir. Bu hususta dönemin meşhur matematikçi-mantıkçı filozofu İsmail Gelenbevi'nin eserleri öne çıkmaktadır. Gelenbevi kendi dönemine kadar tartışıl gelmiş mantık konularını sistemli eserlerde yerleşik hale getirmiş ve onları kendine has istilâh içinde ele almayı başarmıştır. Örnek olarak “delil” ve “öncül” kavramlarının kullanımına dayanarak “mukaddime-i garîbe” ve “mukaddime-i ecnebiyye” terimlerini yaygılaştırması ve “müteâref ve gayr-i müteâref kıyaslar” tasnifini yerleşik hale getirmesi önemlidir (El-Roauyheb, 2010: 196-206). Benzer bir tutumu kavramlar mantığında bulabiliriz. Bu nedenle kendisini Aristotelesçi kıyas sınırlarını aşmaya çabalayan Osmanlı mantık geleneğinin nihâî temsilcisi olarak görebiliriz.

Öte yandan Osmanlı'da yenilenmenin bir parçası olarak gelişen tercüme faaliyetleri de bu dönemin bir olgusu olarak çeşitli sonuçlara yol açmıştır. Sıradışı bir isim olarak Yanyalı Esad Efendi bu faaliyetler içinde Aristoteles'e dönüş tavrı göstermiş, bu nedenle mantık külliyatını yeniden tercüme etmiştir. Ancak bu metin Latin şarihlerin görüşlerini de içermektedir ve mantıkçılar için pek de aşina olunmadık öğretileri Osmanlı düşünce dünyasına taşımaktadır. Bu nedenle çalışmaya konu olan dönemde, ana akım mantık geleneğinin temsilcisi olan filozoflar Aristoteles'in “kıyas” öğretisini aşma eğilimi gösterirken Yanyalı Esad Efendi'nin Aristoteles mantığına dönüşü teklif ettiğini görüyoruz.

Kaynaklar

- Altıntaş, R. (2010). Sadreddinzâde Şîrvânî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 208-209.
- Cârullah, V. (1355). *Hâşiye-i Muhyiddîn alâ Hisâm-kâtî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi Koleksiyonu, No. 1355.
- Cârullah, V. (1449). *Kitâbu'l-Mülabbas li'l-Îmâm (F. Râzî)*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi Koleksiyonu, No. 1449.
- Cârullah, V. (1362). *Hâşiye alâ Şerhi Cibeti'l-Vahde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi Koleksiyonu, No. 1362.
- Cârullah, V. (1365). *Hâşiye alâ Hâşiyeti Kavî-i Ahmed*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi Koleksiyonu, No. 1365.
- Cârullah, V. (1365). *Hâşiye alâ Hâşiyeti Muhyiddîn alâ Şerhi Hisâm-kâtî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi Koleksiyonu, No. 1366.
- Di Vincenzio, S. (2018). Reading Avicenna's *Kitâb al-Sîfâ'* in the Ottoman World: The Circulation of the Work within the School of As'ad al-Yânyawî. *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 67, 327-350.
- Fazlıoğlu, İ. (2018). İsmail Gelenbevî. Son Düzenleme: 16 Temmuz 2018. <http://fazlioglu.blogspot.com/2018/07/prof-dr-ihsan-fazlioglu-ismail-gelenbevi.html>.
- Gelenbevî, İ. (1286). *Hâşiye-i Gelenbevî ale'l-Celâl*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Gelenbevî, İ. (1262). *Resâilü'l-İmtibân*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Gelenbevî, İ. (1288). *Gelenbevî alâ Mîri't-Tebzîb*. İstanbul.
- Gelenbevî, İ. (1310). *Burbân-ı Gelenbevî*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye.
- Gölcük Ş. & Yurdagür, M. (1996). Gelenbevî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kara Halil. (1288). *Hâşiye alâ Mubammed Emin [fi Cibeti'l-vahde]*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Kara Halil (1306). *Hâşiye-i Kara Halil ale'l-Fenârî*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası.
- Kuşlu, H. (2017). Kara Halil'in *Fenârî Hâşiyesi*'nde Formel Mantık Konularının Ele Alınışı. *Sabn-ı Semândan Darulfünuna'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. (Ed. H. Aydar & A. F. Yavuz). İstanbul: Zeytburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 470-492.

- Onuş, M. U. (2015). Bir Osmanlı Âlimi Veliyyüddin Cârullah Efendi'nin Terceme-i Hâli. *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*. (Ed. B. Açıl). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 17-49.
- El-Rouayheb, K. (2015). *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*. New York: Cambridge University Press.
- El-Rouayheb, K. (2010). *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic 900-1900*. Leiden & Boston: Brill.
- El-Rouayheb, K. (2019). *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*. Basel: Schwabe Verlagsgruppe.
- Şirvânî, S. M. E. (1036/1627). *Şerh alâ Cibeti'l-Vabde lîl-Fenâri*. İstanbul: Matbaatu'l-Âmire.
- Özcan, T. (2013). Veliyyüddin Cârullah. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 38-40.

Öz: Osmanlı düşünce tarihi çalışmaları pek yakın zamanlara kadar on beş ve on altıncı yüzyılları “verimli dönemler” olarak değerlendirirken on yedinci yüzyıl ve sonraki dönemleri “çöküş ve gerileme çağı” olarak tasvir etme eğiliminde olmuştur. Bu anlatının düşünce tarihçiliğinden ziyade siyasi tarihçiliğin etkisinde olduğu kolayca anlaşılabilir. Bu tutumun, henüz başlangıç aşamasında olsa da değişmişmeye başladığı ve söz konusu asırlardaki Osmanlı ulemasının bilgi üretme ve işleme biçiminin şimdilerde psikolojik tavır alışların ötesinde daha rasyonel bir tavırla incelendiği söylenebilir. Bu yazı on yedi ve on sekizinci yüzyıl Osmanlı-Türk mantıkçılarının çeşitli konulardaki görüşlerini dikkate alarak bahse konu olan dönemin mantık tarihine dair genel bir değerlendirme sunmaktadır. Ana akım mantık çalışmalarının İbn Sinâcî-Aristotelesçiliğin sınırlarını aşarak kendi içinde bir yenilenme tutumu geliştirdiği gözlemlenirken, bazı mantıkçıların da yerleşik bir gelenek oluşturamamış olsa bile- yenilenme saikiyle Aristoteles'e geri dönüş tepkisi gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu yazının amacı dönemin bu iki nitelik üzerinden okunabileceğine dair henüz kesinleşmemiş bir öneri sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: 17. asır Osmanlı düşüncesi, Osmanlı mantık tarihi, yenilenme fikri, Aristotelesçilik, Aristotelesçi olmayan çıka.

